

महिला उद्योजकता : संकल्पना व समस्या

प्रा. डॉ.वीणा आर.मेंदुले

विभागप्रमुख—गृहअर्थशास्त्र, विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, समुद्रपूर जि.वर्धा

मो.न.९८६०६६३२९२, veenamendhule@gmail.com

सारांश

महिला उद्योजकतेमध्ये व्यवसाय सुरू करणे, उत्पादन करणे, उत्पादनाचे घटक एकत्र करणे, जोखीम घेणे आणि व्यवसायातील उपक्रम चालविण्यासाठी आर्थिक अनिश्चितता हाताळणे अशा बाबी त्यामध्ये येतात. सामाजिक परंपरा आणि संयुक्त कुटुंब व्यवस्था, ग्रामीण भागातील परंपरेने चालत आलेली पुरुषप्रधान संस्कृति ही देखील महिला उद्योजकतेमध्ये अडथळे आणते. तांत्रिक ज्ञानाच्या अभावामुळे आणि पुरुषांपेक्षा थोडीशी स्पर्धा करण्याचे कौशल्य आपल्यात कमी आहे ही भ्रामक भावनेमुळे स्त्रीया यशस्वी उद्योजक म्हणून पुढे येवू शकत नाहीत. भारतीय महिलांना घरगुती उद्योग शिक्षणाचा प्रसार आणि महिलांमध्ये जागरूकता वाढविणे गरजेचे झाले आहे.

उद्योजकता क्षेत्रात अलीकडेच संपूर्णपणे एक प्रचंड लोकप्रियता प्राप्त झाली आहे. जगात पुरुषांशी तुलना करता स्त्रिय उद्योजकांची संख्या जास्त आहे. परंतु भारतात पारंपारिक रूढी, परंपरा आणि पुरुषप्रधान संस्कृतिमुळे ही स्थिती दिसून येत नाही. महिला उद्योजकतेमध्ये वित्त समस्या, कच्च्या मालाची कमतरता, कठोर स्पर्धा, जीवनाच्या निश्चित ध्येयाचा अभाव, कौटुंबिक आणि करिअरबाबत संतुलनाचा अभाव, आर्थिक स्वातंत्र्याचा गरीब दर्जा, मालमतेची प्रत्यक्षात थेट मालकी नसणे, उद्योजक कौशल्य आणि वित्त विरोधाभास, क्षमता बदल जागरूकता नाही, आर्थिक संस्था द्वारे दुर्लक्षितपणा, धोका सहन करण्याची कमी क्षमता, पुरुष कामगारांबरोबर काम करण्याची समस्या, आत्मविश्वास कमी असणे, व्यावसायिक शिक्षणाचा अभाव आणि गतिशीलता कमी असणे ह्या समस्या प्रामुख्याने दिसून येतात.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महिला उद्योजकता म्हणजे काय, जागतिक व भारतातील महिला उद्योजकता, आणि महिला उद्योजकतेपुढील समस्या यावर प्रकाश टाकला आहे.

महत्त्वपूर्ण शब्द : महिला उद्योजकता, महिला उद्योजकतेपुढील समस्या

प्रस्तावना :

महिला उद्योजकांना महिला किंवा महिलांचा समूह म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते जे व्यवसाय सुरू करतात, व्यवस्थापन करतात आणि व्यवसाय करतात. राजस्थानमधील महिला उद्योजक कमल सिंग यांनी महिला उद्योजकांना "आत्मविश्वासी, स्वावलंबी आणि सर्जनशील महिला म्हणून स्वतंत्रपणे किंवा स्वतः च्या आर्थिक स्वावलंबन मिळविण्यास सक्षम असलेल्या स्त्रीया" म्हणून परिभाषित केले आहे. ह्या परिभाषेद्वारे इतरांना उद्योजक बनविणे तिच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनासह वेगवान प्रगती करणे असे संबोधित केले आहे. भारत सरकारने महिला उद्योजकांना इक्विटी आणि व्यावसायिक उपक्रमांच्या रोजगारात महिलांच्या सहभागावर आधारित परिभाषित केले आहे. त्यानुसार, भारत सरकार (जीओआय२००६) ने महिला उद्योजकांना "एक उद्यम आहे ज्याचे मालकीचे भांडवल ५१ टक्के असून एंटरप्राइझमध्ये तयार केलेल्या रोजगाराच्या ५१% महिला कार्यरत असतात" अशा उद्योगाला प्रामुख्याने महिला उद्योजक म्हणून परिभाषित केले आहे. थोडक्यात, महिला उद्योजकतेमध्ये व्यवसाय सुरू करणे, उत्पादन करणे, एकत्रित करणे आणि उत्पादनाचे घटक एकत्र करणे, एंटरप्राइज चालविणे आणि जोखीम घेणे आणि व्यवसायातील उपक्रम चालविण्यासाठी आर्थिक अनिश्चितता हाताळणे अशा बाबी त्यामध्ये येतात.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. महिला उद्योजकता संकल्पना अभ्यासणे
२. जागतिक व भारतातील महिला उद्योजकतेचा थोडक्यात आढावा घेणे

३. भारतातील महिला उद्योजकतेपुढील समस्यांचा अभ्यास करणे

संशोधन पध्दती :

सदर शोधनिबंधामध्ये द्वितीय तथ्य संकलन पध्दतीद्वारे माहिती गोळा केली आहे. यामध्ये विषयावरील संबंधित ग्रंथ—पुस्तके, अहवाल, विविध संकेतस्थळावरील शोधनिबंध यातील माहिती अभ्यासासाठी घेतली आहे.

महिला उद्योजकांची कामे:

उद्योजक म्हणून, उद्योजक स्थापनेत गुंतलेली सर्व कार्ये देखील महिला उद्योजकांना करावी लागतात. यामध्ये कल्पना उत्पन्न करणे आणि स्क्रीनिंग करणे, उद्दीष्टांचे निर्धारण करणे, प्रकल्प तयार करणे, उत्पादन विश्लेषण आणि व्यवसाय संघटनेचे स्वरूप निश्चित करणे, प्रचार औपचारिकता पूर्ण करणे, निधी उभारणे, पुरुष, मशीन आणि साहित्य मिळवणे आणि व्यवसायाची कार्यप्रणाली यांचा समावेश होतो. फ्रेडरिक हॅबिसन (१९५६) यांनी एका महिला उद्योजकाचे खालील पाच काम केले आहेत यामध्ये, १) नवीन व्यवसाय उपक्रम सुरू करण्याच्या संभाव्यतेचा शोध २) व्यवसायात गुंतलेली जोखीम आणि आर्थिक अनिश्चितता हाताळणे ३) नवकल्पनांचे नूतनीकरण किंवा नूतनीकरणांचे अनुकरण ४) समन्वय, प्रशासन आणि नियंत्रण करणे ५) पर्यवेक्षण आणि नेतृत्व. हे सर्व उद्योजक कार्य मोठ्या प्रमाणात (अ)जोखीम असणारी (ब)संस्था (क)नवकल्पनादहया तिन श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकतात

जागतिक स्तरावर महिला उद्योजकांची वाढ:

उद्योजकता क्षेत्रात अलीकडेच संपूर्णपणे एक प्रचंड लोकप्रियता प्राप्त झाली आहे. जगात पुरुषांशी तुलना करता स्त्रिय उद्योजकांची संख्या जास्त आहे. अमेरिकेतील महिलांचे वेगाने वाढणारे गट महिला उद्योजक आहेत. यूएस इंटरनॅशनल रेव्ह्यु सर्व्हिस (आयआरएस), व्युटी पार्लर, ड्राय क्लीनिंग दुकाने, छायाचित्रण

स्टुडिओ, टेक्स्टाइल मिल्स, ट्रकिंग कंपनी, महामार्ग आणि बांधकाम कंपनी आणि अशा प्रकारच्या इतर डझनभर स्त्रिया मालक आहेत. तेशेमोठया उद्योगांमध्ये ३८ टक्के स्त्री मालक आहेत. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या आकडेवारीनुसार महिलांचा उद्योगामधील विकास दर मलेशियामध्ये २४ टक्के आहे, थायलंडमध्ये ३० टक्के, फिलीपिन्समध्ये ३६ टक्के आणि ४२ टक्के इंडोनेशियात आहे. युनोने १९७८-१९८५ चा काळ "दशकासाठी महिला" म्हणून घोषित केला होता. महिलांच्या प्रभावी सहभागाच्या मार्गावर उभे असलेल्या विविध अडचणीविकसनशील देशांमध्ये दिसून येत आहेत. युनायटेड नेशन्स विकसनशील देशांमध्ये महिला उद्योजकता कमी आणि अपर्याप्त असल्याचे सांगितले आहे. मूलभूत शिक्षण आणि पर्याप्त उपयुक्त व्यावसायिक, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव ही कारणे ह्या अपर्याप्ततेची सांगितली गेली.

भारतातील महिला उद्योजकांची वाढ

जर समाज एक वाहन असेल तर पुरुष आणि स्त्री दोघे ही दोन चाके आहेत. स्त्री आणि पुरुष दोघांचेही राष्ट्र निर्माण करण्याच्या कार्यासाठी दोघांचे योगदान आवश्यक आहे. भारतात सुमारे ७ लाख गावे, ज्यात ७० टक्के लोकसंख्या राहते. ग्रामीण भागातील कामगारांची संख्या पुरुषांची संख्या ५६ टक्के आणि ३३ टक्के महिलांची संख्या ढोबळमानाने दिसून येते. स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांतही वर्षाहून जुनाट रुढी-प्रथा, परंपरामुळे स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक-आर्थिक समानता निर्माण झालेली नाही. त्यामुळेच स्त्रीया ह्या पुरुषांच्या मानाने उद्योगामध्ये कमी दिसून येतात. भारतातील महिला उद्योजकांची एकूण संख्या कमी आहे. सामाजिक परंपरा आणि संयुक्त कुटुंब व्यवस्था, ग्रामीण भागातील परंपरेने चालत आलेली पुरुषप्रधान संस्कृती ही देखील महिला उद्योजकतेमध्ये अडथळे आणते. तांत्रिक ज्ञानाच्या अभावामुळे आणि पुरुषापेक्षा थोडीशी स्पर्धा करण्याचे कौशल्य आपल्यात कमी आहे ही भ्रामक भावनेमुळे स्त्रीया यशस्वी उद्योजक म्हणून पुढे येवू शकत नाहीत. भारतीय महिलांना घरगुती उद्योग शिक्षणाचा प्रसार आणि महिलांमध्ये जागरूकता वाढविणे गरजेचे झाले आहे. अभियांत्रिकी, इलेक्ट्रॉनिक्स, ऊर्जा आणि अशा क्षेत्रात प्रवेश करणार्या महिलांना प्रेरित केले आहे इतर उद्योग. अशा काही युनिट्स असूनही, महिला उत्पादनासाठी युनिट सुरू करत आहेत यामध्येसौर कूकर, टीव्ही, कंपॅसिटर, इलेक्ट्रॉनिक ऑनेसीलरीज आणि लहान फाउंडरीज इ. देशातील सरकारी उद्योजकांनी देशातील महिला उद्योजकांना वेगाने वाढवले आहे आणि स्वयंसेवी संघटना जसे कि महिंददत्तस इ. स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या प्रमुख चेअरमन भारतीय महिला बनल्या आहेत. अधिक करियर-विचार, आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र आणि अधिक यश-केंद्रित दृष्टिकोनामुळे भारतीय स्त्री इथपर्यंत येवून पोहचली आहे परंतु त्यांची गती अजून वाढविणे गरजेचे आहे.

भारतात महिला उद्योजकतेपुढील समस्या:(Problems in Women entrepreneurship)

१. **वित्त समस्या(Lack of Capital & finance)** कोणत्याही व्यवसायासाठी वित्त "जीवन-रक्त" म्हणून ओळखले जाते. महिला उद्योजकांना निधी उभारतांना येणारी अडचण येते. स्त्रियांच्या नावांवर मालमत्ता निधी उभारण्यात त्यांना अडचण येते. दुसरे म्हणजे, कर्ज देतांना बँका, तसेच स्त्रियादेखील महिलांना कमी पत-योग्य मानतात आणि महिला कर्जदारांना कोणत्याही वेळी त्यांचा व्यवसाय सोडू शकतील ह्या विचाराने कर्जे देत नाहीत. अशा परिस्थितीत, महिला उद्योजकांना त्यांच्या स्वतःच्या बचतीवर तसेच मित्र आणि नातेवाईकांकडून कर्जावर अवलंबून राहणे बंधनकारक होते.
२. **कच्च्या मालाची कमतरता(Lack of raw materials)** बहुतेक महिला उपकरणे कच्च्या मालाची आणि आवश्यक वस्तूंच्या कमतरतेमुळे त्रस्त आहेत. याव्यतिरिक्त, कच्च्या मालाची किंमत, एकीकडे, आणि कमीतकमी सूट वर कच्ची मालाची किंमत मिळत आहे. १९७९ साली बास्केट बनविण्यामध्ये पुष्कळ स्त्रिया सहकारी संस्था अयशस्वी झाल्या. उदाहरणार्थ, कच्च्या मालाची कमतरता स्त्रिया (गुप्ता आणि श्रीनिवासन २००९) यांनी चालविलेल्या उपक्रमांच्या मृत्यूची गळती कशी आहे याचे उदाहरण आहे.
३. **कठोर स्पर्धा :(Cut throat competetions)** कॅनव्हासिंग आणि जाहिरातीसाठी भरपूर पैशांमध्ये पंप करण्यासाठी महिला उद्योजकांना संस्थात्मक सेट-अप नाही. अशा प्रकारे, त्यांना त्यांच्या उत्पादनांचे संगठित क्षेत्र आणि त्यांच्या पुरुष समकक्षांसह विपणन करण्यासाठी कठोर स्पर्धा करावी लागते. अशा प्रकारचे स्पर्धा शेवटी महिला उद्योगांचे संपुष्टात येऊ शकते.
४. **कौटुंबिक आणि करिअरबाबतसंतुलनाचा अभाव (Absence of Balance between Family and Career Obligations)** महिला सामान्यतः कौटुंबिक कर्तव्येबद्दल चिंतित असतात. पुरुषांसारखे आपल्या करिअरबाबत ते जागरूक असत नाही. करिअरमधील कर्तव्येबद्दल त्या चिंता करतांना दिसून येतात. कारण अजूनही त्या कोणावर तरी अवलंबून आहेत अशी भावना बाळगतात. भारतातील कितीतरी महिला त्यांच्या कुटुंबासाठी जीवनाचे समर्पण करतात. त्यांच्या कौटुंबिक सदस्यांचे कल्याण आणि काळजी घेण्यातच त्यांचे जीवन जाते. त्यांच्यातील प्रतिभेचा ते स्वतःच्या व्यावसायिक व उद्योगी जीवनासाठी उपयोग करतांना दिसत नाही. काही महिलांचा अपवाद वगळता बहुतांश ग्रामीण भागातील महिला ह्या स्वतःला आत्मनिर्भर मानत नाहीत. त्यांच्या कुटुंबासाठी त्या उत्पन्न स्रोत ठरू शकतात असे त्यांना वाटत नाही. त्यामुळे उद्योजकतेमध्ये ही एक समस्या दिसून येते. हे त्यांना आत्मनिर्भर बनवेल.

५. **आर्थिक स्वातंत्र्याचा गरीब दर्जा(Poor Degree of Financial Freedom):**भारतात जुनाट रुढी, प्रथा व परंपरा अजूनही कायम असल्याने विशेषतः भारतीय कुटुंबांमध्ये महिलांसाठी फारच कमी आर्थिक स्वातंत्र्य आहे. अशिक्षित आणि ग्रामीण कुटुंबे या कुटुंबांतील महिला त्यांच्या कुटुंबामध्ये आर्थिक निर्णय घेऊ शकत नाहीत. कौटुंबिक सदस्यांच्या विचाराशिवाय उद्योजकतेचा अवलंब करावा हे आजच्या २१ व्या शतकातील महिलेकडून अपेक्षित आहे परंतु आजची स्त्री ही आर्थिक बाबतीत स्वतंत्र्य नाही. स्त्रियांसाठी सामाजिक नैतिकता आणि परंपरा देखील विचारात घेणे आवश्यक आहे. स्त्री आर्थिकदृष्ट्या कोणतीही आर्थिक क्रिया करण्यासाठी स्वतंत्र असू शकते. परंतु समाजामध्ये तीला हे स्वातंत्र्य नसल्याने ती उद्योजकतेमध्ये कमी पडते.
६. **मालमत्तेची प्रत्यक्षत घेत मालकी नसणे (No Direct Ownership of the Property):**भारतातील कायदेशीर तरतूद म्हणून मालमत्तेचा अधिकार दिला यात शंका नाही. परंतु स्त्रियांसाठी मालमत्ता करण्याचा अधिकार अद्यापही प्रश्नचिन्ह आहे. खूप कमी स्त्रिया आहेत की ज्यांना कायद्याचे ज्ञान आहे. मालमत्तेची मालकी ही कागदी स्वरूपाची असते. प्रत्यक्षात मात्र त्यांना या अधिकारांची जाणीव नसते. ते कौटुंबिक विवादांमुळे कौटुंबिक समस्या सोडवण्यातच स्त्रियांचे आयुष्य जाते त्यामुळे आपली स्वतःची मालमत्ता असावी ह्या विचारात ती नसते. आपला पती आपले मुल-मुली हयामध्येच ती आपली संपत्ती एकवटते त्यामुळे संपत्ती अधिकारांचा आनंद महिला घेत नाहीत.
७. **उद्योजक कौशल्य आणि वित्त विरोधाभास(Paradox of Entrepreneurial Skill and Finance)**आर्थिकदृष्ट्य गरीब आणि श्रीमंत कुटुंबांमधील महिलांना उद्योग करतांना त्रास होतो. उद्योजकता कौशल्य "आहे आणि नाही" च्या विरोधाभासात दिसून येते. आर्थिकदृष्ट्या महिला श्रीमंत कुटुंबांना गुंतवणूकीची भांडवल असते, परंतु त्यांच्यात चांगल्या उद्योजक कौशल्यांची कमतरता असू शकते. तर दुस-या बाजूने म्हणजे, आर्थिकदृष्ट्य गरीब कुटुंबातील स्त्रिया चांगल्या उद्योजक कौशल्ये आहेत,परंतु त्यांना त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांशी किंवा नातेवाईकांकडून आर्थिक सहाय्य मिळत नाही. अशा प्रकारे महिला उद्योजकतेची समस्या विरोधाभासी स्थितीत आहे.
८. **क्षमता बदल जागरूकता नाही(No Awareness about Capacities):**व्यक्तींच्या क्षमतेबद्दल जागरूकता वाढविणे आवश्यक आहे तसेच शिक्षणाचा स्तर देखील वाढविणे आवश्यक आहे. भारतातल्या शैक्षणिक व्यवस्थेला आजच्या स्पर्धेच्या काळात बेरोजगारीला तोंड द्यावे लागत आहे हे फार दुर्दैवी आहे. महिलांची क्षमता आणित्यांची कौशल्य क्षमता जागरूक करण्यात अपयश येत आहे. आर्थिक बाबतीत त्यांचे सक्षमीकरण करणे, त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचे

प्रमाण वाढविणे, उद्योगी कौशल्याचा विकास करणे गरजेचे आहे. परंतु शहरी भागातील महिला ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा अधिक जागरूक दिसून येतात. शहरी महिलांना अनेक संधी असल्याचे दिसून येतात. परंतु ग्रामीण भागातील महिला अजूनही आपल्यातील उद्योजकतेची कौशल्य हरपत चालली आहेत.

९. **आर्थिक संस्था द्वारे दुर्लक्षितपणा(Negligence by Financial Institutions):**बँका आणि आर्थिक संस्था वित्त पुरवठादार एक महत्वाची भूमिका बजावतात. लहान आणि मध्यम आकाराच्या फर्म ऑपरेटरसाठी विकसनशील देशांमध्ये उद्योग करण्यासाठी बँका, संस्था मदत करतात. परंतु पुरुष उद्योजकांच्या तुलनेत स्त्री उद्योजकांकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण मागास असल्याने स्त्रियांना आपल्या उद्योगाला भांडवल उभारण्यासाठी मर्यादा येतात.
१०. **धोका सहन करण्याची कमी क्षमता(Low Ability to Bear Risk):**भारतात स्त्रिया संरक्षित जीवन जगतात. संयुक्त कुटुंबपध्दतीमुळे अजूनही ग्रामीण भागात कौटुंबिक स्तरावर आर्थिक निर्णय घेताना महिला धोका सहन करू शकत नाहीत ही वास्तविकता आहे. भारतात रुढी, परंपरेने काही समाजात महिलांवर बंदी असूनही, काही महिलांनी सिद्ध केले आहे की, त्यांच्याकडे उद्योजक क्रियाकलापांमध्ये जोखीम सहन करण्याची आणि जोखिम घेण्याची क्षमता आहे. परंतु जुनाट रुढी, प्रथा, परंपरा, पुरुषी वर्चस्वपना, पुरुषप्रधान संस्कृति यामुळे महिलांमधील उद्योजक संभाव्यता अजूनही जागरूक नाही. परिणामतः विविध व्यवसाय आणि उद्योग करण्यामध्ये त्या पुरुषांच्या तुलनेत मागे पडतात.
११. **पुरुष कामगारांबरोबर काम करण्याची समस्या(Problems of Work with Male Workers)** हे खरे आहे की बर्‍याच महिलांना व्यवसायासाठी कौशल्य असते, परंतु ते संकोच करतात पुरुष श्रमिकांसोबत काम करण्यास कधी स्त्रीया तयार नसतात तर कधीकधी पुरुष कामगार महिलांबरोबर काम करण्यास तयार नसतात. उद्योजक जगात बहुतेक महिला उद्योजकांच्या मतानुसार अर्ध-शिक्षित किंवा कामगारांचे अशिक्षित वर्ग त्यांच्या उद्योगात "महिला बॉस" ही कल्पना करू शकत नाही आणि महिलांना आपला बॉस देखील स्वीकारू शकत नाही ही वास्तविकता आहे.
१२. **आत्मविश्वास कमी असणे(Lack of Self-confidence):**महिलांकडे मानसिक दृष्टीकोन आणि आशावादी वृत्ती आहे जी भय निर्माण करते. आणि ह्या आशावादी दृष्टीकोनामुळेच त्या करताना चुका करतात. कुटुंब सदस्यांना आणि समाजाला महिला उद्योजक म्हणून स्वीकारावे लागेल तेव्हाच त्यांच्यामध्ये उद्योजकता निर्माण होण्यास मदत होईल. महिलांना धैर्याने अशा परिस्थितीचा सामना करावा लागेल आणि त्यांचा विकास करावा लागेल. अशा अडथळ्यांना तोडण्यासाठी महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करावा लागेल. परंतु भारतातील महिलांना सुरक्षित जीवन जगणे हीच महिलांना एक चांगली गरज वाटते. अशा

प्रकारे ते मानसिक आणि सामाजिक अशा दोन्ही दृष्टीने आत्मनिर्भर होणे गरजेचे आहे.

१३. व्यावसायिक शिक्षणाचा अभाव(Lack of Professional Education): आपल्या देशात महिला उद्योजकतेच्या कमी दराचे मुख्य कारण आहेत दारिद्र्य आणि निरक्षरता. पालक मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी पाठवू इच्छित नाहीत तसेच त्यांच्यातील कौशल्य वाढीस लागेल म्हणून देखील व्यावसायिक शिक्षण—प्रशिक्षण देत नाहीत. त्यामुळेच एक चांगली उद्योजक स्त्री उदयास येवू शकत नाही. व्यावसायिक शिक्षण कमी असल्याने त्यांची इच्छा असूनही ते कधीकधी उद्योजक विकासास उपस्थित राहून प्रशिक्षण कार्यक्रम भाग घेत नाहीत.

१४. गतिशीलतेची मर्यादा(Mobility Constraints): उद्योजक विकासासाठी महिलांना गतिशीलता नसणे ही एक मोठी समस्या आहे. शिक्षण, प्रशिक्षण व उद्योग करण्यासाठी गतिशीलता असणे गरजेचे असते. परंतु महिला व्यवसायाच्या कार्यासाठी त्यांचे स्थान सोडू इच्छित नाहीत आणि आपल्या स्वगृह स्थानी राहू इच्छितात आणि त्यांच्या निवासी भागात व्यवसाय करू इच्छितात. उद्योगासाठी गतिशीलता ही एक परंतु महिला ह्या आहे उद्योजक महिला उद्योजक त्यांच्या स्थानिक क्षेत्रातील व्यवसायात व्यवसाय करतात.

शोडक्यात,

भारतामध्ये सामाजिक परंपरा आणि संयुक्त कुटुंब व्यवस्था, ग्रामीण भागातील परंपरेने चालत आलेली पुरुषप्रधान संस्कृति ही देखील महिला उद्योजकतेमध्ये अडथळे आणते.
10.

महिलांना कौटुंबिक, सामाजिक व राजकीय इच्छाशक्तीचे व सहकार्याचे पाठबळ मिळाल्यास भारतीय स्त्रीया ह्या यशस्वी उद्योजक म्हणून पुढे येवू शकतात. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये आपले योगदान देवू शकतात.

संदर्भ :

1. Arun.K.V. and Haris Unnipulan (2015), Women Entrepreneurs in India Challenges and Opporutunites
2. Dhameja S.K (2002), Women Entrepreneurs, Deep & Deep Publications
3. Kumar Anil (2007), Women Entrepreneurship in India, Regal Publications
4. S.Santha, Vasanthagopal.R (2008), Women Entrepreneurship in India, New Century Publications
5. [https://www.ijbmi.org/papers/Vol\(3\)7/J037059061.pdf](https://www.ijbmi.org/papers/Vol(3)7/J037059061.pdf)
6. www.internationalseminar.org/XV_AIS/.../3%20Mrs.%20Priyanka%20Sharma.pdf
7. <https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/.../Womenownedbusiness1.pdf>
8. <http://www.wcd.nic.in/>
9. <http://www.womenentrepreneursindia.com>

